

Selim Kaya

<https://orcid.org/0000-0002-0447-5017>

Associate Professor Doctor Afyon Kocatepe University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey, yskaya03@gmail.com

Ahmet Yeşildere

<https://orcid.org/0000-0002-8732-1119>

Afyon Kocatepe University Institute of Social Sciences Graduate Student, Turkey, yesildereahmet2@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Kaya, S., Yeşildere, A. (2024). “Din ile Devlet Kardeşir” Nazariyesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), 541-571.

“Din ile Devlet Kardeşir” Nazariyesi Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Türk-İslâm dünyasında “din ve devlet kardeşir” nazariyesinin yer aldığı siyaset/nasihat-nâmeler XI. yüzyıl sonları XII. yüzyıl başlarında kaleme alınmıştır. Daha çok devlet yöneticilerine nasihat etmek maksadıyla yazılan bu eserler; döneminin siyasî, dinî, fikrî, iktisadî ve içtimâî özelliklerini aksettirmesi bakımından mühim birer vesikadır. Siyaset/nasihat-namelerde yöneticilere devletin olası bir tehlikeyle karşı karşıya kalmaması için dikkat edilmesi gereken hususlar anlatılmıştır. İlim, fikir ve devlet adamları olan Mâverdî, Nizâmülmülk ve Gazzâlî de eserlerinde din ve devlet kardeşir nazariyesine sıkça yer vermişlerdir. Bu nazariye ile dinin devlete, devletin dine muhtaç olduğu, biri diğeri olmaksızın eksik kalacağı, hem bireysel hem de sosyal düzenin ikisi bir arada olursa sağlanabileceğini ifade etmişlerdir. Onlara göre din toplumsal yapıyı belirleyen en önemli etmenlerden biri, devlet de toplumsal yaşamdaki tüm sosyal ilişkilerin gerçekleştiği yapıdır. Din bireysel hayatı, devlet toplumsal hayatı düzenlemektedir. Fert ve toplum iç içe olduğuna göre din ve devlet de iç içe olmalıdır. Çünkü din ve devlet birbirini tamamlamakta, biri olmadan diğeri eksik kalmaktadır. Din de devlet de toplumu oluşturan bireylerden ahlâklı olmayı, kural ve kaidelere riayet etmeyi ve toplum menfaatine çalışmayı istemektedir. Öyleyse devlet başkanı iktidar gücünü, gerektiğinde dinî amaçlar için kullanmalı fakat dini, siyasî amaçları ve

emelleri için kullanmamalıdır. Devlet başkanı dini, özellikle de devlete meşrûiyet kazandırdığı için korumalıdır. Din ve devlet kardeşdir nazariyesi tarihi süreçte Türk İslâm devletlerinde doğrusuyla yanlışıyla uygulanmıştır. Bu nazariyenin zıddı olan din ile devlet ayrımı fikri, sekülerizm etkisinde ortaya çıkan bir düşünce olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Din, Devlet, Nazariye, Siyasetnâme, Yönetim

"Religion and State are brothers" An Evaluation on the Theory

Abstract

In the Turkish-Islamic world, political/nasihât-nâmas, in which the theory of "religion and state are brothers" is included, were written in the late 11th and early 12th centuries. These works, which were mostly written to advise state rulers, are important documents in terms of reflecting the political, religious, intellectual, economic and social characteristics of the period. In political/nihîhat-namas, rulers were told about the issues to be considered in order to prevent the state from facing a possible danger. Mâverîdî, Nizâm al-Mulmulk and al-Ghazâlî, who were scholars, intellectuals and statesmen, frequently included the theory that religion and state are brothers in their works. With this theory, they stated that religion needs the state and the state needs religion, that one would be incomplete without the other, and that both individual and social order can be achieved if both are together. According to them, religion is one of the most important factors determining the social structure, and the state is the structure in which all social relations in social life are realised. Religion regulates individual life and the state regulates social life. Since the individual and society are intertwined, religion and the state must also be intertwined. Because religion and the state complement each other, and one is incomplete without the other. Both religion and the state require individuals to be moral, to obey rules and regulations, and to work for the benefit of society. Therefore, the head of state should use his power for religious purposes when necessary, but he should not use religion for his political aims and ambitions. The head of state should protect religion, especially because it gives legitimacy to the state. The theory that religion and state are brothers has been applied in Turkish Islamic states in the historical process, rightly or wrongly. The idea of separation of religion and state, which is the opposite of this theory, should be evaluated as an idea that emerged under the influence of secularism.

Keywords: Religion, State, Theory, Siyasetnâme, Administration

Giriş

Din, “inanış ve davranış şekilleri ile insanlar arası ilişkileri düzenleyen ve insanların iyi işler yapmasını, barış ve huzur içinde bir arada yaşamasını sağlayan genel kurallar bütünüdür” (Küçük vd, 2016, s. 4) veya “toplumu bir arada tutan ve varlığını devam ettirmede yardımcı olan inançlar manzumesidir” (Cox, 2004, s. 19-24) ya da “akıl sahibi insanları, kendi irade ve arzuları ile hayırlı olan şeylere sevk eden ilahi bir kanun” (Aydın, 2012, s. 19-20) olarak da

tanımlanmaktadır. Din, insana bir bakış açısı kazandırmakta, hayatını anlamlı hale getirebilmesi için değer üretmekte ve onu doğru yola yönlendirmektedir (Çifci, 2013, s. 118). Bütün bu ifadelerden sonra denilebilir ki din; sonsuz güç ve kudret sahibi Yüce Yaratıcı tarafından peygamberler aracılığı ile insanlara ulaştırılan ilahi kanunlar manzumesidir.

Din sözcüğü Batı dillerinde Latince'den gelen "religion" ile ifade edilmektedir. Religion sözcüğü bir görüşe göre "religare" (bağlanmak) kökünden, başka bir görüşe göre de "religere" (defalarca dikkatle yapmak) kökünden gelmektedir. Religare esas alındığında din, insanların birbirlerine ve Tanrı'ya bağlanmaları anlamında; Religere esas alındığında din, kural ve kaideleri sürekli yapılan inanç anlamındadır (Günay, 1998, s. 193; Sesli, 2021, s. 212). Din tanımlarının hemen hepsinde vurgulanan temel nokta, "kutsal ve aşkın bir otorite"ye dayanması (Er, 1998, s. 3-4) ve toplum hayatında önemli bir yapıtaş olmasıdır (Duman, 2006, s. 524; Barbier, 1999, s. 130; Yumni, 1994, s. 151). Bu özellik dinin toplumları bir arada tutan ve bağlılıklarını artıran sosyolojik bir kurum olduğunu ortaya koyduğu gibi (Çelik, 2018, s. 68) aynı zamanda birey üzerinde kontrol ve baskı gücüne sahip olan denetleyici konumunu ve kişilerin davranışlarını belirleyen yaptırım gücü olduğunu da ifade etmektedir (Yam, 2021, s. 484; Sesli, 2021, s. 212). Devlet; "muayyen bir ülkede yaşayan bir insan topluluğunun vücuda getirdiği hükümran bir hükmi şahsiyettir" (Özyörük, 1959, s. 84). "Devlet; belli bir toprak parçası üzerindeki insan topluluğuna dayanan ve bulunduğu topraklarda meşrû otoriteye sahip, adaleti ve toplumsal düzeni kısaca toplumun her açıdan iyiliğini sağlamaya yönelik siyasal bir örgütlenmedir" (Daver, 1968, s. 156). "Devlet, bir kavmin siyasî organlaşmasını içte ve dışta korumak için gerekli araçları olan toplum kurumudur" (Ülken, 1969, s. 78). "Devlet, bir ülkeye yerleşmiş belirli bir insan topluluğunun düzenini kuran ve temsil eden siyasî iktidarın, kişiliğe ve egemenliğe sahip bir müessese mahiyetinde görünüşüdür" (Atar, 1999, s. 11). "Devlet, üstün bir iradenin hâkimiyetine tabi olarak belirli bir coğrafya üzerinde yaşayan insan topluluğunun teşkil ettiği ayrı ve müstakil bir şahsiyete mâlik hukuki bir kurumdur" (Yakıt, 2016, s. 2). Devlet, toplumlar için gerekli teşkilatlanmış siyasî egemenliğin adı olarak yönetsel organizasyon şeklinde tanımlandığı gibi, egemenlik ve şahsiyet vasıflarını haiz soyut bir varlık olarak da tanımlanmaktadır (Menekşe, 2005, s. 193). Tanımlamalardan ortaya çıkan devletler toplumların sosyolojik özetleridir (Çelik, 2018, s. 61). En geniş sosyal organizasyon biçimi olarak "devlet, teşkilatlanmış, kanun yapma ve yürütme organlarına sahip ve toplumun diğer yapılarını kendi bünyesinde toplayan bir

müessesedir” (Uçar, 1996 s. 135). Devlet; bir ülkede kurumları ve mekanizmaları ile kanunları icra ederek toplumsal düzeni ve otoriteyi sağlayan hükûmî şahsiyettir.

1.“Din ile Devlet Kardeşir” Nazariyesi

Tarihi süreçte din ile devletin arasındaki bağ ile ilgili olarak pek çok âlim, düşünür, sosyolog ve filozof görüş beyan etmişlerdir. İlk Çağ Yunan filozoflarından Eflâtun (Platon) düşündüğü ideal devlet nazariyesinde, yöneticilere ilk olarak din eğitimi verilmesi gerektiğini belirtmiş, devleti erdemli bir toplum oluşturmak için araç olarak görmüştür (Platon, 1980, s. 102; Olguner, 1994, s. 471) Hıristiyan teolojisine siyaset felsefesini katıp karıştıran Aziz Augustinus (ö. 430) da devleti, Tanrı'nın emirlerinin uygulayıcısı olarak tanımlamıştır (Augustinus, 1973, I/381-382). Yine tarih içinde din tebliğcileri ile devlet yöneticileri arasında çatışmalar olduğu, dinin hâkim otorite yani devlet ile karşı karşıya geldiği de görülmüştür. Hz. İbrahim'in Nemrut, Hz. Musa'nın Firavun ve Hz. İsa'nın Roma İmparatoru karşısında yer almıştır. Hanîf, Musevî ve İsevî dinlerinin tebliğcileri dönemlerinin devlet yöneticileri ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İslâm dinini tebliğ eden Hz. Muhammed de Mekke yönetimi ile karşı karşıya kalmakla birlikte daha çok putperestlik, ateistlik ve deistlik düşüncesinin temsilcileri ile mücadele etmiştir. Polat'ın (2002, s. 121) ifadesiyle din ile devlet arasındaki çatışma, dinin sosyal hayatı organize etmesinden veya iktidar mücadelesinden ya da muktedirlerin topluma sundukları hayat felsefesinin kabul görmemesinden kaynaklanmıştır.

Din ile devlet birbirinden ayrılamaz anlamında “din ile devlet ikizdir” nazariyesi Orta Çağda İslâm âlimleri ve devlet adamları tarafından dile getirilmiştir. Çünkü Orta Çağda içtimaî ve siyasî hayatı “din” tanzim etmiştir. Sosyal nizamı göre şekillenen siyasî irade meşrûiyetini dinden almıştır. Tarihte hiçbir güç dinin, insanlar üzerinde kurduğu nüfuzu kuramamıştır. İktisadî veya askerî güç geçici olmuş ama dinin gücü her daim söz konusu olmuştur.

Devletin din ile olan veya olması gereken bağı ile ilgili görüş beyan edenlerden biri İslâm âleminde “akda'l-kudât” ünvanının ilk sahibi olan, siyaset ve ahlâk kuramları ile tanınan Mâverdî'dir (ö. 1058). Mâverdî, İlk Çağ filozoflarından Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve Sâsânî Devleti'nin kurucusu Erdeşîr'in (226-240) sözlerini naklederek dinin devlete temel olması gerektiğini belirtmektedir:

“Aristo İskender'e yazdığı mektubunda şöyle demiştir: “Dini devletin temeli kıl, kim sana muhalefet ederse o senin devletinin düşmanıdır. Hangi devlet başkanı, devletini dine hizmetçi kılsa o, devlet başkanlığına daha layıktır. Hangi devlet başkanı da dinini devletine hizmetçi yaparsa devlet onun için âfettir. Dini korumak

için iktidarı (devleti) kullan! Ancak, iktidarı korumak için dini kullanma!” Dini ihmal eden kimse, iktidarını nasıl düzenli bir şekilde yürütmeyi umabilir?” Erdeşir de Fars hükümdarlarına yönelik bir tavsiyesinde şöyle demiştir: Biliniz ki din ve devlet ikiz kardeştir, onlar ancak birbirleriyle ayakta dururlar. Zira din, devletin temelidir. Hükümdar da dinin bekçisidir. Her devlet için bir temel, her din için de bir bekçi lazımdır. Bekçisi olmayan yok olur, temeli olmayan yıkılır” (Mâverdî, 2003, s. 15-16; Mâverdî, 2019, s. 64; Çifçi, 2012, s. 84-85).

Bu ifadelerle göre din ile devletin bir arada olması gerektiği düşüncesi İslâm'dan önceki asırlarda da dile getirilmiştir. Dinin insanlar üzerindeki nüfuzunu, ayrıca siyasî meşrûiyeti sağlayan en birinci esas olduğunu bilen Erdeşir b. Bâbek, “krallık otoritesi bir temele, din de bir koruyucuya ihtiyaç duyar” ifadesiyle dinin toplum ve devlet için önemine işaret etmiştir. Kral tebaası üzerinde hâkimiyetini kolayca icra edebilmek için dini muhafaza etmek zorundadır. Çünkü dinin emirlerini dikkate almayan kralın halkı nezdinde saygınlığı ve etkisi doğal olarak azalmaktadır. Bu sebeple kralın dini emirlere önem vermesi ve din adamlarını koruyup kollaması gerekmektedir.

Din ile devlet kardeştir kuramı Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk (ö. 1092) tarafından Siyâsetnâme'sinin sekizinci faslında;

“Padişahlarda olmazsa olmaz şey pir-ü-pak (tertemiz) dindir. Zira din ve hükümdar birbirlerin kardeşi gibidir. Hükümdarın vatanında bir kargaşa baş gösterince dinde bundan zarar görerek bozgunculara ve dini eğrilere gün doğar. Keza dinde bir fesat vücuda gelirse memlekette nizam kalmaz ve dahi mayası bozuklar palazlanarak padişahın itibarını sarsarlar; kalpler kararır sapkınlık ayyuka çıkar ve asiler galebe çalar” (Nizâmülmülk, 2013, s. 78) şeklinde zikredilmiştir.

Bu sözleriyle Nizâmülmülk din ile devletin ayrılmamasını değil ayrılamayacağını, ayrıldığı takdirde ülkede karışıklıkların çıkacağını, emniyet ve asayişin ortadan kalkacağını ifade etmektedir.

İslâm âlimi, düşünür ve mutasavvıf Gazzâlî (ö. 1111) de, din ile devletin ayrılmaması gerektiğini;

“Din ile devlet ikiz kardeştir. Din esas, devlet koruyucudur. Esası, temeli bulunmayan bir bina yıkılmaya mahkûm olduğu gibi, muhafızı bulunmayan şeyler de yok olmağa mahkûmdur. Dünya düzeni için hükümdarın varlığı zorunlu olduğu gibi, âhiret saadetini kazanmak için de din zorunludur”. “İnsanlar, çeşitli sınıflarıyla, içinde buldukları muhtelif durumlarıyla, arzularıyla ve birbirine aykırı görüşleriyle baş başa bırakılsalardı ve aralarında görüşüne hürmet ve itaat edilen ve onları bir fikir etrafında toplayabilecek güçte bir kimse bulunmasaydı, şüphesiz hepsi de en son ferdine kadar helâk olurdu. Bu hastalığın ilacı ise, ancak bu dağınık ve birbirine aykırı fikirleri bir araya getirebilecek, çeşitli görüşlere sahip insanları bir fikir etrafında toplayabilecek güce, kudrete sahip ve kendisine itaat edilen bir sultanın varlığıdır. Bu da bize gösteriyor ki, dünya düzeni için sultanın varlığı ve din düzeni için dünya düzeni zorunlu olduğu gibi, âhiret saadetini kazanmak için de din düzeni zorunludur” (Gazzâlî, 1971, s. 177) sözleriyle belirtmektedir.

Gazzâlî, yukarıda zikredilen sözleriyle din ile devletin kardeşliğinin bir zorunluluk olduğunu, hem dünyevî hem de uhrevî mutluluğun böyle bir kardeşliği gerektirdiğini ifade etmektedir.

Turtûşî (ö. 1126) de Erdeşîr’in din ve devlet ikiz kardeşir sözlerini; “şah oğluna şöyle dedi: Oğlum! Hükümdarlık ve din ikiz kardeşir ki, her biri diğerine muhtaçtır. Din esastır, faziletli hükümdar onu korur. Esası olmayan her şey mahvolmaya mahkûmdur” (Turtûşî, 1995, s. 167) şeklinde nakletmiştir.

2.“Din ile Devlet Kardeşir” Nazariyesinin Değerlendirilmesi

Erdeşîr’in din ile devletin bir arada olması gerektiğini ifade ederken bir zamanlar senin kötü davrandığın, küçümsediğin ve mallarına el koyduğun insanların ayaktakımı arasından gizli dinî liderler çıkar sözü, devlet içinde ortaya çıkması muhtemel bir tehlikeye (Ocak, 2021, s. 87-88) işaret etmektedir.¹ Bir gün yeni bir din adıyla biri ortaya çıkar ve insanları etkileyip iktidara muhalif yaparsa o zaman hükümdar, insanlar üzerindeki otoritesini kaybeder denilmektedir.

¹ Nitekim Mecûsîlik karşısına Maniheizm çıkmıştır. Mani, Mecûsîliğe muhalefet etmekle kalmayıp, devletin resmî dinine karşı bayrak açmıştır. “Öğrencileri Mani’nin misyonunu devam ettirmiş, Mecûsîlere “Zerdüş’ün mânevî oğlu”, Budistlere “geleceğin Buda’sı” ve Hıristiyanlara “Faraklit” olarak anlatmışlardır. Maniheizm, düalist karakterli çeşitli heterodoks Hıristiyan mezheplerinin oluşumunu etkilemiştir. VII. yüzyılda Güney Kafkasya’da ortaya çıkan Paulikanlar, X. yüzyıldan itibaren Balkanlar’da görülen Bogomiller ve XII-XIII. yüzyıllarda Güney Fransa ve Kuzeydoğu İtalya’da etkili olan Katarlar ve Albigenler ile Maniheizm arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bu sebeple sonradan ortaya çıkan bazı akımlar Orta Çağ Maniheizmi veya Neo-Maniheizm olarak adlandırılmaktadır” (Gündüz, 2003, s. 575).

Böyle bir durum olmaması için de, siyasî otorite ile dinî otoritenin ayrılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Erdeşir bu sözleriyle bir anlamda dinin, siyaset etme aracı haline gelmesini, kralın hem devlet gücünü hem de dini otoriteyi kendi üzerine almasını önermekte, dinin siyaset ve nüfûz kazanma aracı olarak kullanılmasını ifade etmektedir.

İlk siyasetnamecilerden biri olarak kabul edilen İbnü'l-Mukaffa'da (ö. 759), din ve devlet ikizdir nazariyesine benzer bir fikir görülmemektedir. İbnü'l-Mukaffa (2018, s. 128) “kişinin en çok koruması gereken şey, din işidir. En büyük musibet, dinin hafife alınmasıdır” diyerek kişinin dindar olmasını ve dinini muhafaza etmesini tavsiye etmektedir. Din; ahlâk, hukuk ve siyasetin esasıdır, bu sebeple din, çok önemli ve kıymetlidir diyen İbnü'l-Mukaffa'nın siyasî görüşleri, ahlâkî görüşlerinin bir uzantısıdır (Kutluer, 2000, s. 135-136). Siyaset ve ahlâk kuramlarıyla tanınan Mâverdî, din ile devletin yekvücut olması gerektiğini belirtmekte, “yöneticiler dini ihmal ederlerse, dini önceleyen insanlar hükümdarın aleyhine döner ve muhaliflerle birlikte hareket ederler” demektedir (Mâverdî (2003, s. 16). Mâverdî yaşadığı asırda din-devlet ilişkisinde ortaya çıkan sorunların ve gerçeklerin farkında olan biri olarak Müslümanların birlik ve beraberliğinin bozulmaması için din ile devlet arasındaki bağın, İslâmın ilk dönemlerindeki (VII. yüzyılın ilk yarısında) gibi olması gerektiği kanaatindedir.

Mâverdî, meşrû güç kullanma yetkisine sahip hükümdarın idaresindeki devletin varlığı için olmazsa olmazlardan birincisinin din olduğu kanaatindedir. Çünkü Mâverdî'ye göre din, devletin en sağlam temelini oluşturmakta, devlete bağlılığı en çok pekiştirmekte ve devletin bekasına en çok katkı sağlamaktadır. Çünkü halk, dini koruma altına alan devlet başkanını desteklemeyi ve yanında yer almayı gereklilikten de öte manevî bir görev, dini bir emir olarak telakki etmektedir. Böylece hükümdar da, halkın hem manevî hem de maddî desteğini kazanmış olmaktadır (Adalıoğlu, 2018, s. 319). Mâverdî'ye göre, “Allah'ın kendisine insanları yönetme nimeti bahsettiği devlet başkanı dine bekçilik yapmalı, dini tebdil ve tahriften korumalı, isyan ve inat ehlinin din hakkında bozgunculuk yapmasının önüne geçmeli, kalbi zayıf olan cahilleri küfür ve irtidada düşmekten kurtarmalıdır. Devlet başkanı bu görevi yerine getirmezse, din bir takım bid'at ve kötü niyet sahiplerinin tahrifinden kurtulamaz. Böyle bir durumda dinin kutsiyeti ortadan kalkar ve toplumda huzursuzluklar baş gösterir. Bu huzursuzlukların büyümesi ise devletin bütünlüğüne zarar verir. Mâverdî'ye göre en doğru yolda olan devlet başkanı, yönetimi esnasında dini koruyan devlet başkanıdır. Aristoteles'ten “kim iktidarını dine hizmet için

kullanırsa her güç sahibi ona boyun eğer. Kim de dini, iktidarı için kullanırsa herkes ondan bir şeyler kapmak için uğraşır” sözünü alıntılıyarak, devlet yöneticilerinin dine hizmet etmesi gerektiğini vurgulayan Mâverdî, bunu aynı zamanda devletin bekası için talep etmektedir. Devlet sağlam bir temel üzerine oturmak istiyorsa ve halk tarafından meşrûiyetinin sorgulanmasını istemiyorsa, halkın uyduğu dine saygılı olmak ve bu dini korumak, hatta yaymak zorundadır. Dinin insanlar üzerindeki etkisinin farkında olunmalı ve din, devlet tarafından korunmalıdır. Mâverdî, din ile devlet arasında, koyduğu ilkelerle devlete temel olma, meşrûiyet sağlayıp toplumsal yaşamı düzenleyerek devletin devamlılığını sağlama ve devlete sağladığı bu faydalar nedeniyle devlet tarafından korunmayı hak etme şeklinde döngüsel bir ilişki kurmuştur. Bu ilişkide din, getirdiği ilkelerle devletin kurulması için temeli hazırlamakta, halkı bir arada tutup toplumu bütünleştirmekte, halkın otoriteye itaat etmesini sağlamakta, hükümdara meşrûiyet kazandırmaktadır. Dinin, devlete sağladığı faydaları vurgulayarak, korunması gerektiğini söylemesi, Mâverdî’yi konuya siyasal faydacılık açısından bakan bir düşünür olarak gösterse de, esasında o, dinin sadece öteki dünya ile ilgili değil, dünya ile ilgili de düzenlemeler yapan bir kurum olduğunu, dinin dünyevî işlevini vurgulamıştır (Çifçi, 2012, s. 94-95). Mâverdî, yöneticilerin icraatlarında dini kuralları esas almasının ve korumasının gereklilikten öte bir zorunluluk olduğunu ifade etmektedir. Devlete hem temel hem de meşrûiyet zemini hazırladığı ve huzurlu bir toplum oluşmasını sağladığı için din korunmalıdır demektedir (Çağrı, 2003, s. 83). Mâverdî’nin ifadelerinde dine, devlete temel olma işlevi yanında, toplumu bütünleştirme ve siyasî otoriteyi meşrûlaştırma işlevini de yüklediği anlaşılmaktadır. Mâverdî, dünya hayatında düzenin hâkim olmasının ilk şartının dine bağlılık ve dini her konuda öncelemek olduğunu ifade ederken, dine bağlılığın ahlâklı olmayı gerektirdiğinin bilincindedir. Bu sebeple ahlâkı din ile temellendirmiştir. Devletin varlığını devam ettirebilmesini ahlâklı yöneticilerin varlığına ve ahlâkî donanıma sahip halka bağlayan Mâverdî, ahlâkî erdemini din sayesinde mümkün olabileceği kanaatinde (Çifçi, 2012, s. 85, 90). Halk, icraatlarında dini kaideleri hâkim kılmak için gayret edeceğini söyleyen hükümdara inancı gereği yardım ederken hükümdar, toplumda dirlik ve düzenin sağlanması, icraatlarının meşrûiyet kazanması için dini kullanmış olmaktadır. Ancak Mâverdî dinin araç olarak kullanılmaması gerektiğini de Erdeşir ve Aristoteles’ten yaptığı alıntılarla vurgulamıştır. Mâverdî’nin söylemek istediği iktidarını sağlamlaştırmak için hükümdarın dini bir araç olarak kullanması değil, dinin dünyevî işlevinin devlet yöneticileri tarafından fark edilmesidir. Mâverdî devleti, dini kuralların uygulayıcısı olarak görerek, dini devletin değil, devleti dinin aracı yapmaktadır. Dini amaç, devleti araç olarak gören bu anlayış,

Mâverdî'nin faydacılıktan uzaklaştığını ortaya koyması bakımından önemlidir (Çifçi, 2012, s. 92, 96). Mâverdî (2019, s. 66) "iktidarını din ile koruyan değil, iktidarı ile dini koruyan" devlet başkanının hükümdarların en iyisi olduğunu söylemektedir. Bu hükümdar modeline Mâverdî'nin asıl kastettiği manada olmamakla birlikte askerî gücü ile Şîî baskı altındaki Sünnî İslâm dünyasının koruyucusu olan Tuğrul Bey (1040-1063) iktidarı ile dini koruyan devlet başkanına örnek verilebilir.

Paternalist bir devlet ve siyaset anlayışına sahip olan Nizâmülmülk de, din ile devlet ilişkilerinde her iki kurumun birbirine rakip veya ayrıştıran olmasını değil, birbirini tamamlayan ve toplumsal huzuru sağlayan kurumlar olmasını belirtmektedir. Bu bağlamda hükümdarı "din ve devletin başı" olarak ifade etmektedir (Adalıoğlu, 2018, s. 318). Ona göre; "dini emirlerin icrası, farz ve sünnetlerin muhafazası, Allah'ın emirlerinin ifası, din ulemâsının saygınlığının korunması ve geçimlerinin beytül mâlden temin ve tayini, zühd sahiplerinin ve dervişlerin aziz tutulması hükümdarların üzerine vaciptir. Hükümdar haftada bir veya iki defa ulemâdan Allah'ın emirlerini öğrenmeli, geçmiş adil padişahların hikâyelerini ve peygamber kıssalarını dinlemelidir. Hükümdar takınması gereken tutum, izlemesi gereken yol hakkında aydınlandığı takdirde yüksek vicdan, adalet ve muhakeme gücü kazanır, hiçbir sapkın düşünce onu hak yoldan ayıramaz; memlekette kötü emelliler ve sapkınlıklar fırsat bulamaz, büyük işler icra eder" demektedir. (Nizâmülmülk, 2013, s. 77). O'na göre dini bilmek, daha âdil ve isabetli kararlar almaya yardımcı olmaktadır. Bu sözleriyle devlet başkanlarının dindar olmasının devlet işlerinin adaletle yürütmesine olumlu katkı yapacağını ifade etmektedir. Bu tavsiyelerine rağmen Nizâmülmülk, din ve gelenek arasındaki çelişkili durumlarda, içinde bulunulan şartlar gereği bazı eski geleneklere boyun eğmekten kurtulamamıştır (Canatan, 2009, s. 219).

Gazzâlî, insanın dünyada huzuru âhirette mutluluğu elde edebilmesi için, devlet işlerinde belirleyici unsurun din olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, din ve devlet birbirini tamamlayan, biri olmadan diğerinin eksik kaldığı kurumlardır. Devlet, dinin emirleri doğrultusunda sosyal düzeni ve adaleti en iyi şekilde sağlamalıdır. Çünkü din temel, devlet ise bu temelin üzerine kurulmuş binadır. Bu sebeple devlet eliyle düzenlenecek kanunlar dinden alınmalıdır. Hükümdarın görevi, toplumda adaleti sağlamak olduğuna göre, icraatlarının Allah'ın belirlediği sınırlar ve şartlarda gerçekleşmesi gerekmektedir. Çünkü din, insanlara huzur ve mutluluk veren ahlâk ilkeleridir. Devlet gayr-i ahlâkî davranışlara engel olmakla dini de

korumaktadır. Dinî ve ahlâkî kuralların devlet tarafından desteklendiği bir toplumda sosyal çalkantıların olması mümkün değildir. Devlet, kaynağı din olan ahlâkî kuralları önemsemez ve uygulamazsa, toplumda cehalet artmakta ve kurumlar da çöküntüye maruz kalmaktadır (Gazzâlî, 1974, s. 52, 504; Gazzâlî, 2005, s. 51, 281; Adalıoğlu, 2018, s. 320-321; Karakaş, 2007, s. 90). Devletin uygulamalarında hukuk ve ahlâk olmalıdır. Ahlâk olmadan hukuk da yetersiz kalmaktadır. Ahlâkın temelinde ise din vardır. Gazzâlî, yapılacak her türlü adli ve idari tasarruflarda İslâmın temel hukuk kaidelerine riayet etmek gerektiği kanaatinde (Korkmaz, 1995). Din, ahlâkı emretmektedir. Ahlâk temeline dayanmayan bir hukuk sadece tegallüb (zorbalık) vasıtası olabilir ve ancak devletin caydırıcı gücüyle kaimdir (Uçar, 1996 s. 158). Ahlâkın temeli olan din tegallübü asla onaylamaz.

Gazzâlî'nin siyaset düşüncesinde devlet, din için zorunludur. Çünkü din bireylerin, devlet de toplumun düzenini sağlayan kurumdur (Gazzâlî, 1993, s. 110 vd; Korkmaz, 1995, s. 50). Gazzâlî'nin devlet anlayışı “salt işlevsel değil, hem dünyevî hem de uhrevî sorumluluk taşıyan bir devlet anlayışıdır. Ona göre, sadece dünyayı esas alan bir devlet anlayışı, putperest bir anlayıştır. Din ve akıl üzerine kurulan ideal devletin esas gayesi, mensuplarını nihai mutluluk olan ahiret hayatına erdirmektir”. Ancak dinin korunması ve dinî hükümlerin uygulanması bir otoritenin varlığıyla mümkündür. Bu sebeple devlet başkanı dinin ahkâmını yerine getirerek halka güven vermelidir. Aksi halde halk dini yaşamdan uzak kalamayacak, ancak dini korumayan devlet başkanından uzaklaşacaktır (Gazzâlî, 2004, s. 58; Adalıoğlu, 2018, s. 321). Gazzâlî'ye göre, dünyanın fitne, çatışma ve savaştan uzak, yaşanabilir olması için düzeninin olması gerekmektedir. Bu düzen de dinin emrettiği ahlâkî kurallar ile mümkündür. Bu sebeple dine dayanmalı, dini esas almalıdır.

Mâverdî, Nizâmülmülk ve Gazzâlî'ye göre, halkın siyasî ve idarî işlerinin yürütülmesi, hem dinî hem de dünyevî maslahatların yapılabilmesi için devlet gereklidir ve zorunludur. Devlet başkanı icraatlarını gerçekleştirirken dini kural ve kaidelere riayet etmeli, dinden uzak bir siyaset takip etmemelidir. Din ile devletin her zaman yekvücut olması lazımdır, aksi halde toplumda ve devlette düzen bozulmuş olacaktır.

Mâverdî, Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin görüşleri, yöneticilerin, dini önceleyen ve hiçbir şekilde ihmal etmeyen bir nizam kurmaları gerektiğini ifade etmekte, devlet başkanının iktidar gücünü dinî amaçlar uğruna kullanmasını, ancak dini, siyasî amaçları ve emelleri için kullanmamasını öğütlemektedir (Adalıoğlu, 2018, s. 322). Ancak bu halin uygulamada görülmediği teoriden ibaret kaldığı kanaatinde olan Ocak (2021, s. 31), “İslâm, tarihi boyunca

hangi zaman ve zeminde olursa olsun, siyasal otoritenin ve onu temsil eden başta hükümdarlar olmak üzere bürokratların hatta ilim adamlarının İslâm dinini zamanla bir siyaset aygıtına dönüştürdüklerini ve kullandıklarını” belirtmektedir. Çifçi’de (2012, s. 90) dinin hükümdarlar tarafından siyasî gayelerini meşrûlaştırmak için kullanıldığı kanaatindedir:

“Dini meşrûiyet; meşrûluğun dinden, aşkın olandan elde edildiği meşrûiyettir. Din, en yaygın ve en etkin meşrûlaştırma aracı olarak tarih boyunca kullanılmıştır. Din, insanî açıdan tanımlanan realiteyi nihai, evrensel ve kutsal bir realiteye bağlayarak yasallaştırmaktadır. Bu durum dini, toplum düzeni için vazgeçilemez yapmaktadır. Bu sebeple dine en uzak duran iktidarlar dahi hükümranlığını din ile meşrûlaştırmaya çalışmışlardır” demektedir.

Ancak Ocak ve Çifçi’nin, din-devlet münasebeti hakkındaki fikirlerinin Türk İslâm tarihinin bütün dönemlerine ve bütün siyasî erklerine teşmil edilmesi mümkün değildir.

İslâm’ın ilk asrında “din ve devlet ikizdir” anlamında ifadeler hiç kullanılmamıştır. Böyle bir ifadeye ihtiyaç olmadığı gibi gerek de duyulmamıştır. Din devlet ikiz kardeştir nazariyesi, Sâsânî kralının siyasî ve sosyal tehditler ile karşı karşıya kaldığında ifade edilmiştir. Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde devlet, herhangi bir tehdit ile karşı karşıya kalmamıştır. Din araç değil, amaç olmuştur. Bununla beraber İslâmın ilk asrının ilk çeyreği ve sonraki zamanlarda bazı devlet başkanları istisna edilirse, genelleme yapmadan hükümdarların meşrûiyetini sağlamak için dini araç haline getirdiği olmuştur. Bu hususta Hatiboğlu (2017, s. 109-144) bilhassa Emevîler zamanında halifeler halk nezdindeki itibarını korumak ve meşrûiyetini devam ettirmek için birçok siyasî hadisi dolanıma koymuşlardır demektedir.

Tarihi süreçte dinin siyasî bir araç olarak kullanılmaya çalışıldığını ya da kullanıldığını fark eden birçok siyasetnâmecî, döneminin hükümdarlarını siyasî amaçları doğrultusunda dini kullanmamaları konusunda ikaz etmişlerdir (Özkan, 2015, s. 218). Ahkâmü’s-Sultâniyye ve Siyasetname türünde yazılan eserlerde bir yandan yönetim erkindeki fiilî durum ve uygulamalarda görülen sapmalar İslâmî kaideler ışığında değerlendirilmiş, diğer taraftan hata ve yanlışları gidermek için Kur’an ve Sünnet’e dayanan bir siyaset ve devlet teorisi geliştirilmeye çalışılmıştır (Menekşe, 2005, s. 195). İddia edildiğinin (Sambur, 2014, s. 62) aksine Müslümanların derinlikli ve nitelikli siyaset teorileri vardır. İslam tarihi dikkatle tetkik olunursa

pek çok Müslüman âlim ve mütefekkirin doyurucu, çok boyutlu, üretken, kapsamlı ve çoğulcu bir siyaset felsefesi ortaya koydukları görülecektir.

Din ile devletin bir arada, iç içe olması din ile devlet kardeşdir nazariyesinin tatbiki mümkün müdür sorusunun cevabı evettir. İslâm dininin peygamberi ve dünyevî lideri Hz. Muhammed, tek kişide toplanmış hem dini hem siyasî otoriteyi temsil etmiştir. Hz. Peygamber din ve devlet için bazen elinde kılıçla savaşmış, bazen de elinde kalemle anlaşma imzalamıştır. Savaşta ordusunun başında, barışta ve diğer bütün zamanlarda hep Müslümanların arasında olmuştur. O'nun rehberliğinde Müslümanlar İslâm medeniyetini ortaya çıkarmıştır. Hz. Muhammed'in halefleri de O'nu rol model almış, her şeyi O'nun gibi yapmaya çalışmışlardır. Ne Hz. Peygamber'in kendisi ne halefleri, din ile devleti birbirinden ayıracak hiçbir teşebbüste bulunmamışlardır. Bu sebeple uzun yıllar boyunca İslâm kültüründe din-devlet birlikteliği var olmuş ve ayrımı fikri olmamış ve düşünülmemiştir.

Hal böyle iken, Mâverdî, Nizâmülmülk ve Gazzâlî gibi ilim, fikir ve devlet adamları neden böyle bir düşünceyi ifade etme gereği duymuştur? Nüfûz sahası hükümdarlık otoritesinden çok daha geniş olan dinin etkisinden yararlanılmak mı istenilmiştir? Nazariyeyi ifade edenlerin ifadelerine dikkat edildiğinde dinin, devletin işleyişinde etkin belirleyici olması fikrinin bir sebebi Hz. Peygamber'in uygulamalarının esas alınması olduğu görülmektedir. Âlimler, peygamberlerin vârisleridir hadis-i şerifinin gereği olarak ulemâ dini meselelerden uzak kalamadıkları gibi devlet işlerinden de uzak kalamamışlardır. Hem din hem de devlet ile ilgili konularda görüş beyan etmişlerdir. Yaşadıkları dönemde şahit oldukları olay ve olgular onları dinin devletten, devletin de dinden ayrılmaması düşüncesine sevk etmiştir. Aksi halde hükümdarın din gibi geniş ve etkin nüfûzdan mahrum kalacağını, devlet yönetiminde dini emirlerin dikkate alınmamasının da o günkü şartlarda toplumda kargaşa ve huzursuzluğa neden olacağını görmüşlerdir. Bu husus Mâverdî, Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin yaşadığı dönemdeki gelişmeler dikkatle incelenirse daha iyi anlaşılabilir.

Sarıkaya'nın (1997, s. 5) Hz. Peygamber'in şahsında anlam bulan dinî-siyasî kimlik ve otorite daha onun sağlığında birbirinden ayrılmıştır ifadesi, o dönemdeki bazı hususların ve nüansların gözden kaçırılması sebebiyle söylenmiş olsa gerektir. Nitekim Sarıkaya'nın bu sözüne Lapidus (2011, s. 168) İslâm toplumu içerisindeki dini ve siyasî kurumlar uygulama alanlarından kaynaklı ayrılmıştır şeklinde açıklama getirmiştir. Ammara (1991, s. 103, 130) da Lapidus'un sözünü, aslında İslâm din ile devleti ayırmaz; sadece aralarındaki ayırıcı özellikleri belirler. Din

ile devlet arasında ayırım değil, ayırıcı özellikleri ortaya koymak, İslâm'ın tutumudur” ifadeleriyle açıklığa kavuşturmuştur.

Din ve devlet kardeşler nazariyesinin “ideal manada” tek bir devlet eliyle tatbiki VII. yüzyılın ilk yarısından bir müddet sonra mümkün olmamıştır. Bu durum hem dini önderliği hem de devlet başkanlığını tek elde toplayabilecek muktadir bir hükümdar veya halife bulunmamasından kaynaklanmıştır. Hz. Ali döneminde ortaya çıkan halife sorunu, özellikle 680 yılında gerçekleşen Kerbela hadisesinden sonra daha da artmış, böylece din ve devlet işlerinin düzenlenmesi meselesi ortaya çıkmıştır. Emevî halifelerinin bazı uygulamaları hem dine hem de devlete zarar vermiştir. Abbâsî halifesi Mutî-Lillâh'ın (946-974) “İçinde bulunduğum şartlarda devlet gelirlerinin tasarrufunda hiçbir hakka sahip olmadığım için, Müslümanların mesalihini yerine getirecek durumda değilim. Bu vazife elinde iktidar olana düşer. Ben ise hutbeden başka hiçbir şeye malik değilim” (Goldziher, 2019, s. 93) sözleri de o zamanki durumun ifadesidir. Bu sözler din ile devletin, yani uhrevî ile dünyevî hâkimiyetin şartlara bağlı olduğunun belgesi niteliğindedir.

Hem Mâverdi, hem Nizâmülmülk hem de Gazzâlî'nin din ve devlet ikizler nazariyesini dile getirmeleri ve ifade etmelerinde, XI. asır ve XII. asrın başlarında İslâm âleminin içinde olduğu siyasî, askerî, dinî ve içtimaî sorunların etkisi büyüktür. Mâverdi'nin yaşadığı dönem, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın (1031-1075) siyasî nüfûzunun kalmadığı, devletin dinî sorunlar ve mezhep çatışmaları yaşadığı dönemdir. Başkent Bağdat, Şîi Büveyhîlerin kontrolündedir ve şehirde Sünnî-Şîi çatışması yaşanmaktadır. Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın (1044-1048) ölümü sonrası yerine geçen el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz (1048-1055), Türk Emîri Arslan el-Besâsîrî'yi, güvenliği sağlaması için Bağdat askerî valisi olarak görevlendirmiştir. Sünnî Müslümanların yaşadığı toprakların büyük bir bölümü Şîi Büveyhîlerin hâkimiyeti altına girmiştir (Köymen, 2017, s. 37-38; Merçil, 1992, s. 496-500). Halife Kâim-Biemrillâh her geçen gün nüfûzu artan Arslan el-Besâsîrî'nin gölgesinde kalmıştır. Sadece Sünnî Müslümanların dini lideri olan halife kullandığı ünvanların içeriğini dolduramaz hale gelmiştir. Bu durum Tuğrul Bey'in Aralık 1055'de Bağdat'a gelmesine ve Büveyhî hâkimiyetine son vermesine kadar devam etmiştir. Sonrasında Sünnî Müslümanların siyasî lideri Selçuklular, dinî lideri Abbasiler olmuştur. XI. asrın ikinci yarısında din ile devlet işleri Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh (1031-1075) ile Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey arasında âdeta taksim olunmuştur. Dünyevî iktidarın

dizginleri kılıç ehline geçince, halife dinî liderliğe razı olmuştur. Bu durum bazı kesintilerle birlikte sonraki yıllarda da devam etmiş, Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul (1176-1194) da, Halife Nâsır Lidinillâh'ı (1180-1225) siyasî yönetim işlerine karışmaması, sadece din ve imamlık işleriyle uğraşması için uyarmıştır (Turan, 2017, s. 200). Hem Nizâmülmülk'ün hem de Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde yaygınlaşan Batınîlik (Haşhaşîlik) ve bazı felsefî akımlar, dinin özüne zarar vermeye başlamış, toplumda huzursuzluğa neden olmuştur. Bu sebeple din için devlet, devlet için din olmazsa olmaz olarak görülmüştür. Haşhaşî belasından kurtulmak için hem devletin hem de dinin birlikteliği zorunlu olmuştur. Hem Nizâmülmülk hem de Gazzâlî döneminin gerçeklerinin farkına varıp Türk İslâm toplumunun bütünlüğünün bozulmaması için din ile devlet arasındaki bağı, ilk dönemlerde olduğu şekline getirmek için gayret etmişler, dinin de devletin de idaresinin aynı liderde olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Merkezî bir devlet ve muntazam bir ordunun olmaması sebebiyle Abbâsîler cihad ve gazayı resmî bir ideoloji olarak kullanamadıkları gibi din ve devlet gibi iki büyük otoriteyi de ideal manada idareleri altında toplayamamışlardır. Ancak yaşanan siyasî ve sosyal gelişmeler sonrası Menekşe'ye (2005, s. 195) göre, devletin içinde bulunduğu sosyopolitik şartlar dikkate alınmak suretiyle ve saltanatın baskısı sebebiyle fiilî durum bir anlamda din devlet ikiz kardeştir ifadesiyle meşrûlaştırılmış, devlet anlayışı siyasî gerçekliğin İslâm hukuku açısından yorumlanması ve yönlendirilmesi şeklinde ortaya konmuştur. O zamanki siyasî gelişmeler ve toplumun gerçekleri din-devlet ilişkisini gerekli kılmıştır.

Siyasî ve sosyal gelişmeleri değerlendiren Mâverdî (2019, s. 66) iktidarını din ile koruyan değil, iktidarı ile dini koruyan devlet başkanının hükümdarların en iyisi olduğunu belirtmiştir. Din ile devlet kardeş gibidir diyen Nizâmülmülk, ikisinin birbirine bağlı olduğunu, birisinin bozulması halinde diğersinin de bozulacağını ve memlekette karışıklıklar çıkacağını ifade etmiştir. Nizâmülmülk'ün din ve devlet ayrılmamalı fikri, ülkede nizamın bozulması endişesinden kaynaklanmıştır. Ülkede bir fitne ve kargaşa baş gösterirse din bundan zarar görür, keza dinde bir fesat olursa devlet bundan zarar görür, memlekette düzen kalmaz sapkınlık ayyuka çıkar ve asiler galebe çalar (Nizâmülmülk, 2013, s. 78) sözleri önemlidir. Gazzâlî'nin din devlet birlikteliği düşüncesi de, devletin düzeninin ve ülkenin huzurunun yok olması endişesinden kaynaklanmaktadır. Ona göre muntazam bir nizamın kurulabilmesi için din ile devlet ayrılmamalıdır. Huzurun sağlanması kendisine itaat edilen bir hükümdarın varlığına bağlıdır. Hükümdar dine bağlı olursa ona itaat olunur (Gazzâlî, 1971, s. 177). Sosyal hayatın özünü oluşturan dinin emirler yaşanmadığı sürece ne dünyevî ne de uhrevî saadet mümkün değildir.

Dinin huzur ve mutluluk işlevini yerine getirebilmesi için de devlet tarafından korunması gerekmektedir. Gazzâlî bu gerçeği fark ederek, devlet yönetiminde yapılan düzenlemelerin din esaslı yapılmasını önermiş, idari mekanizmada iki kurumu uzlaştırmaya çalışmıştır (Şeker, 2008, s. 78). Ülkede asayiş ve huzur için din ile devletin birlikteliğini gerekli görmüştür. Mâverdî, Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, din ile devletin yekvücut olması düşüncesinin temelinde devletin nizamının korunması toplumun düzeninin bozulmaması vardır.

Bununla beraber din, içtimaî ve siyasî hayatı tanzim ettiği Orta Çağda zaman zaman araç konumuna düşürülmüştür. Zamanın şartlarına bağlı olarak siyasî ve askerî bakımdan güçsüz olan hükümdarlar, halk nezdinde en etkili silah olan dini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Vüzera ve ulemâdan bazıları da bu teşebbüsü meşrûlaştırmak için gayret etmişlerdir. Ancak Orta Çağda dinin araç haline getirilmesi daha çok Batı dünyası için söz konusudur. Her asrın bir nizamı, her nizamın bir dünya görüşü vardır. Orta Çağ Avrupasının nizamında da din etkilidir. merkezlidir. Her ne kadar siyasî, içtimaî ve askerî şartlar zorlamış olsa da Orta Çağ Batı dünyasında dinin nüfûzu o kadar kuvvetlidir ki, putperest Doğu Roma bile Hıristiyan olmuştur. Bir zamanlar Hıristiyanlığa karşı olan Roma İmparatorluğu, Hıristiyanlığı kabul etmiştir.

Batı'da hiçbir zaman din ile devlet bir arada olmamıştır. Çünkü Hıristiyanlık mevcut bir imparatorluk içinde yayılmıştır, kendi devletini kurmamış, kuramamıştır. İslâmiyet ise kendi devletini kurmuştur. Bu sebeple Hıristiyanlıkta din-devlet ayrımı her zaman var olmuştur. Din ile devletin ikiz kardeş olduğu iddiası Doğu devletlerine mahsus bir fikir olmakla birlikte Batı dünyasında da uygulamaya konulmak arzu edilmiştir. Ancak Batı'da Hıristiyanlık hiçbir zaman devlet ile tam anlamıyla uzlaşmamıştır. Bazen devlet dine, bazen de din devlete; bazen papa krala / imparatora, bazen de kral /imparator papaya hükmetmeye çalışmıştır. Çünkü Avrupa'da da papa-kral / imparator rekabetinde de din, meşrûiyetin kaynağı olarak görülmüştür. Kilise, zaman içinde Batı'da nüfûzunu kaybetmiş ve papa, kral / imparator karşısında mağlup olmuştur. Hassaten Rönesans döneminde Doğu ile Batının pek çok alanda ilişki içine girmeleri; yapılan savaşlar, ticarî münasebetler, Papa ile Kralın nüfûz mücadelesi dinin siyasallaşmasına sebep olmuştur. Papalar dünyevî iktidarlarını temin için politik bir rol üstlenmek ve zayıflayan nüfuz ve etkinliklerini yeniden güçlendirmek arzusuyla hareket ederken kendilerine en büyük yardımcı olarak dine sarılmışlardır. Otoritelerini ve halk nezdindeki saygınlıklarını kaybetmek istemeyen Avrupa'daki imparator ve krallar, papaya karşı bir tepki olarak, kendilerini Hıristiyanlığın

muhafızı olarak göstermeye çalışmışlardır. Mesela Fransa Kralı IX. Louis, kendisini “en iyi Hıristiyan kral” olarak takdim etmiştir.

Kilise birçok emeline kavuşmak amacıyla dini bir araç olarak kullanmıştır. Türk devletlerine karşı yapılan her savaşta yardım toplamak lâzım geldiği zaman Kilise menfaati için halkı kandırmış, papaların öngördüğü şartlar ne gerektirmekte ise ona uygun politika uygulamıştır (Pfefferman, 2019, s. 71). “Kâfir Türklere” karşı Yüce İsa’nın dinini korumak için savaşacağını iddia ederek para toplayan Papa, bu paraya el koymayı ve istediği gibi tasarrufta bulunmayı dini yetkisini kullanmak olarak görmüştür. Papaların yaptıkları politik manevralar da devletleşme isteğinden kaynaklanmıştır.

Türk tehlikesi daha ziyade papalık gücünün, güvence altına alınmasının bir bahanesi olmuştur. Kilisenin Haçlı seferi organizasyonlarında Türkleri yok etmek gibi bir amacı hiçbir zaman söz konusu olmamıştır (Pfefferman, 2019, s. 114-115). Papaların, dini kendi tekellerine almak, insanlar üzerinde otorite sahibi olmak ve halk içindeki itibarlarını korumak için uyguladıkları politikaların tamamı, dini kendi amaçları ve siyasî teşebbüsleri doğrultusunda kullanmaya yönelik olmuştur.

İslâm toplumlarında bazı istisnalar dışında devletten bağımsız teşkilatlanmış ve egemenlik iddiasında bulunmuş bir din adamları sınıfının olmaması, dinin tebliğcileri ve uygulayıcıları ile devletin temsilcileri ve icraatçıları arasında hâkimiyet probleminin yaşanmamasına dolayısıyla da İslâm dünyasında, Batı’dan farklı bir din-devlet ilişkisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çifçi & Erdem, 2013, s. 117). Din devlet ayrılığı fikri kilise imparatorluk ilişkilerinden kaynaklanmıştır. Din devlet ayrılığı fikrinde Batı’daki uygulamaların etkisi çok büyüktür.

Avrupa’da din-devlet ilişkisi papa-imparator kavgası diğer bir ifade ile kilise-imparatorluk çatışması şeklinde devam etmiştir. Kilise-devlet mücadelesinin neticesinde laiklik ortaya çıkmıştır. Ancak Batı’dan farklı olarak Doğu’da din adamları istisnalar dışında yöneticilere bağlı kalmışlardır. Bu sebeple Sünnî Müslüman toplumunda din-devlet ilişkisi modeli din devleti modelinden daha çok, devlet dini modeli olmuştur (Aygen, 2019, s. 518). Peki Hıristiyanlığın devlet nezdinde mevkisini kaybetmesinin bir benzerini Türk İslâm dünyasında görmek mümkün müdür? Sorusunun cevabı hayır mümkün değildir. Bilakis Türklerin topyekûn din-i İslâma iştirak etmeleriyle beraber, siyasî, dinî ve askerî sorunlar yaşayan Müslümanların, Türk kılıcının gölgesi altında azametinin şahikaya vasıl olduğuna tarih şahittir.

Türkler İslâm sonrası olduğu gibi İslâm öncesi de dinin insan üzerindeki etkilerini bilmektedir. Bu sebeple Türk milletinin tarihinde din devlet ilişkisi her zaman var olmuştur.

Türklerde din en temel esas olduğu gibi devletin ayrılmaz bir unsurudur. Türk devlet geleneğinde dinin bireylerin yaşamına dokunuşu yanında devletin dine biçtiği rol toplumu etkilemiştir. Göktürk Devleti Hakanı Bilge Kağan'ın, Budist mabedi yaptırmak istediğinde veziri Tonyukuk'un "savaşı ve hayvan etini yasaklayan ve miskinlik veren bu dinin kabulü, Türkler için bir felaket olur" cevabı, dinin toplumu vareden öğeler üzerindeki etkisini ve toplum hayatına nasıl şekil verdiğini göstermesi bakımından çok önemli ve güzel bir örnektir (Sesli, 2021, s. 209-210; Coşkun, 2016, s. 127). Bilhassa muktedir hükümdarların samimi birer Müslüman olmaları, din uğrunda cihâd etmeleri ve devlette düzeni sağlamak için din adamlarına danışmaları, devletin tatbik ettiği bir politika haline gelmiştir. Tuğrul Bey'in, yanına cami inşa ettirmedikçe kendisi için saray yaptırmayacağını (Köymen, 1976, s. 140; Turan, 2016, s. 142) ifade etmesi onun dinine bağlı bir Müslüman olduğunu gösterdiği gibi devlet başkanı olarak dine verdiği önemi de gayet açık bir şekilde göstermektedir. Çok dindar ve dinî emirleri dikkatle uygulayan biri olarak tanınan Sultan Alp Aslan'ın da fethettiği her şehre önce bir cami yaptırdığı bilinmektedir (Kafesoğlu, 1989, s. 529-530). Dindar, dinî ilimlere vâkîf, bütün işlerinde dine ve akla uygun davranan biri olarak tanımlanan Sultan Muhammed Tapar (1105-1118) kendisine gayr-i şer'i olduğu söylenen ticari maldan alınan mükûs vergisini kaldırmıştır (Özaydın, 1990, s. 152-153). Bu örnekler Selçuklu sultanlarının dini önemsedikleri ve öncelediklerini gösterdiği gibi, bu konuda tatbik ettikleri bir uygulama olduğunu da göstermektedir. Dini göz ardı etmeyen hükümdarların pek çoğu, din ile devleti birbirinden ayırmamışlardır.

Din temas ettiği her şeye meşrûiyet kazandıran bir güçtür. Bu güç sosyal hayatı etkileyip değiştirdiği gibi toplum düzenini sağlayan devleti de etkileyip değiştirmektedir. Öyle ki bu sihirli güç, en ilkel idarelerden en modern yönetimlere, en seküler devlet yapılanmalarından dinin toplum hayatından tamamen çıkarılmasını esas alan komünist yönetimlere kadar çeşitli şekillerde kullanılmaya çalışılmıştır. Çünkü siyasî otoritenin tasarruflarının direnç gösterilmeden kolaylıkla kabul edilip benimsenmesi için kutsal bir zırh olan din ile donanmış olması önem arzemiştir (İmîl, 2019, s. 386-387). İslâm dininin ortaya koyduğu hususlardan biri de şudur; yönetenler kim olursa olsun, toplum hangi rejimle yönetilirse yönetilsin, Kur'an-ı Kerim yöneticilerden siyasî meşrûiyete yönelik evrensel ilkelere uymalarını istemektedir. Hz. Muhammed'in devlet yönetiminde siyasî anlamda bize bıraktığı en önemli miras olan ilkeler; "ehliyet", "liyakat", "şura (istişare)", "emanet", "adalet (hukuka riayet)" ve "yöneticilerin yönetilenlerden olmasını esas

alan”, ahlâk ve hukuka dayalı bir yönetim modelinin temel ilkeleridir. Bu ilkeler kuvvetin kanunda toplanması gerektiğinin bir göstergesidir ve kuvveti şahıslardan alıp kanunda toplamaktadır. Bu ilkelerin en ideal uygulama örneklerini Hz. Muhammed ve Dört halife döneminde bulan ulemâ ve ümerâ konuyla ilgili açıklamalarında sık sık bu döneme atıfta bulunmuşlardır (Awa, 1980, s. 83-116; Sarıkaya, 1997, s. 3; Yakıt, 2016, s. 3-4; Aygen, 2019, s. 517). Ulemâ, İslâm’ın ilk zamanlarından beri kendilerini dini ve ahkâmını korumakla sorumlu tutmuştur. Dini kılıç ehlinin muhafaza edebileceği psikolojik saiki, ulemâyı devlete yakınlaştırmış, bu durum da din ile devletin bir arada düşünülmesinde etkili olmuştur. Dini anlatan ulemâ ile devleti yöneten ümerâ, din ile devleti birleştirmişlerdir. Bu hâl bazen devletin dine, bazen de dinin devlete hizmet etmesini sağlamıştır.

Din toplumsal yapıyı belirleyen en önemli etmenlerden biridir. Devlet toplumsal yaşamdaki tüm sosyal ilişkilerin gerçekleştiği yapıdır. Devletin icraatlarının toplumda dinin yayılması ve içselleştirilmesinde ya da dinden uzaklaşılmasında etkisi çok büyüktür. Örneğin İmparatorlar Neron (54-68), Domitianus (81-96), Diocletianus (284-305) dönemlerinde Hıristiyanlık dini engellemelere, Hıristiyanlar da zulme maruz kalmıştır. Devlet dinin yaşanmasına ve yayılmasına izin vermemiştir. İmparator Konstantinus’un (306-337) Milano fermanı (313) ile Hıristiyanlara inanç özgürlüğü vermesi sonrası Hıristiyanlık, devlet dini haline gelmiş ve devletin gücüyle yayılmaya başlamıştır (Ağaoğulları & Köker, 1998, s. 64). Bu bilgiler devletin dinin konumunu belirleme noktasındaki etkisini ortaya koyması bakımından güzel bir örnektir. Aynı zamanda din, devlet ve toplumsal yapı arasında ayrılmaz ve birbirlerini etkileyen bir ilişki olduğunun açık bir delilidir (Sesli, 2021, s. 210; Ağaoğulları & Köker, 1998). Orta Çağ’da din, aynı zamanda siyaset etme aracı ve meşrûiyetin kaynağı olmuştur. Din ile devletin birbirinden ayrılması, hükümdar için, gücün de taksim edilmesi manasına gelmiştir. Dinî otoritenin bir başkasının elinde olması demek, “dinî liderin isterse siyasî liderin gücünü aşındırabilme” imkanı olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Orta Çağ Avrupasında dinî otorite ile siyasî iktidar, farklı farklı erkler olarak karşı karşıya gelmişler, dinî liderler beğenmedikleri siyasî liderlerin gücünü aşındırmak için çalışmışlardır.

Zaman içinde din ile devlet arasındaki bağın gerekli olduğunu savunanlar olduğu gibi gereksiz olduğunu savunanlar da olmuştur. Arsel’in din devlet ayrılığı konusunda öncülük ettiklerini ifade ettiği Amerika Birleşik Devletlerinin kurucu babalarından Alexander Hamilton (ö. 1804), Thomas Jefferson (ö. 1826) ve James Madison (ö. 1836) Deist düşünceye sahiptir. Jefferson, eğitimin dini öğretilerden uzak tutulduğu bir sistem oluşturmak için çalışmış, örnek

olarak da Virginia Üniversitesi'ni kurmuştur. Deizm ideolojisiyle hareket eden bu düşünür ve devlet adamları, “beşer hayatını asırlarca huzursuz kılan musibetlerin, zulüm ve katliamların sebebini, devlet ve din işlerinin birlikte yürütülmesinde, dinin devlet marifetiyle korunmasında” (Arsel, 1959, s. 170) görmüşlerdir.

İnsanlar üzerindeki gerçek otoritenin din olduğunu, dinin toplumsal yapının ve devletin düzenleyicisi olduğunu savunanlardan Alexis de Tocqueville’e (ö. 1859) göre din, bireylerin ahlâkî, sosyal ve kültürel özelliklerine katkı yaparak özgürlüklerini sağlamaktadır (Tocqueville, 1994). Robert N. Bellah’a (ö. 2013) göre de din, insanları etkisi altına alarak toplumdaki davranışlara yön vermektedir (Duman, 2006, s. 526; Yücekök, 1987, s. 162; Sesli, 2021, s. 216). Karl Marx (ö. 1883) ise dinin toplumsal yapıyı değil, toplumsal yapının dini belirlediğini savunmaktadır. Ona göre, her şeyin özü ve esası, yaşamı çevreleyen maddî koşullardır (ekonomidir). Buna devlet biçimleri de dâhildir. Din, sosyal hayatı direkt etkileyen değil, ekonomiden etkilenen ve üretim biçimine göre şekillenen bir yapıdır. (Davis, 2004, s. 301). Karl Marx, dini halkın uyutulduğu afyon olarak düşünmekte ve egemen sınıfların kullandığı bir baskı aracı olarak görmektedir. Ona göre halkın gerçek mutluluğu için aldatici mutluluk olan dinin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Dini, toplumun kendi kendine ortaya çıkarttığı düş ve hayal ürünü olarak gören Marx, Tanrı olgusunu insanların cevabını bulamadıkları olaylar karşısında ürettikleri bir kavram olarak ifade etmekte ve dini Tanrının değil insanların bilinçsizce ürettiğini belirtmektedir (Marx, 1971, s. 24; Marx, 1997, s. 191-192; Thompson, 2004, s. 52; Sesli, 2021, s. 217).

İlhan Arsel de tarihte mutlakiyet (monarşi) ile yönetilen devletlerin hâkimiyetlerinin din sayesinde mümkün olabildiğini, iktidarların korku, şiddet veya zorlamayla değil dine dayanması sebebiyle uzun süre hükümler olabildiklerini belirtmektedir. Arsel’e (1959, s. 167) göre din kullanılarak insanların mantığına değil hissiyatına hükmedilerek halk bir sürü misâli idare edilmiş, aynı zamanda din, siyasî otoriteye dayanak olmuş ve siyasî teşkilâtın işlemlerini sağlamış, bu durum da halkın cehalet içerisinde olduğu devirler boyunca, insan aklının ve şuurunun dogmatizmden ve mistisizmden kurtularak hür bir faaliyet çağına girdiği XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Ancak Arsel’in bu ifadelerinin Batı dünyası, Avrupa için geçerli olduğu, İslâm dünyası için söz konusu olamayacağı bilinen bir gerçektir.

Arsel'in (1959, s. 169) de belirttiği gibi, "papalar imparatorlarla yani Kilise devletle birlik olarak, resmî dinin temsilcilerinin görüşlerine katılmamayı, din adamlarını tenkit etmeyi, kiliseye gitmemeyi, dinî merasimlerde hazır bulunmamayı, kilise doktrinine aykırı fikirler ileri sürmeyi, kiliseye malî yardımlar yapmamayı suç kabul ederek vicdan ve fikir hürriyetini ihlal etmiştir. Bu ağır ve gayr-i insanî cezalar öyle dayanılmaz bir hâl almıştır ki, devlet ile din arasında kalın ve aşılması bir duvar örülmesi gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Evet Avrupa'nın Orta Çağ ve sonrası zamanları için söz konusu olan bu durumu İslâm dünyası için düşünmek hatadır. İslâm devletlerinde tarihin hiçbir devrinde hiçbir zaman insanların hür iradelerine engel konulmamış, vicdan ve fikir hürriyetleri ihlal edilmemiştir.

Müslümanlar için devlet, dinî bir gereklilik değil, bilakis toplum halinde yaşayabilmek ve bazı dinî pratiklerin ifası için gerekli bir sosyal kurumdur (Sarıkaya, 1997, s. 15). "Müslüman bireylerin İslam'ı yaşamak için İslam devletine ihtiyaçları yoktur, ama hukuk devletine ihtiyaçları vardır" (Sambur, 2014, s. 59, 62). Din için devleti zorunlu görmeyen Olguner'e (2001, s. 55) göre de, toplu halde yaşamak tabii ve hatta zaruri olmakla birlikte devlet kurmak ve yönetimi elde tutmak, çok çeşitli şartlara ve imkânlarla bağlıdır. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim, Müslümanları doğrudan doğruya ve açık bir emirle "devlet kurma" veya "iktidar olma" gibi bir yükümlülüğün altına sokmamıştır. Öyleyse Müslümanlar; hukuk devletinin idaresinde, her dinin mensubu ile aynı coğrafyada bir arada yaşayabilmelidir ve tarihi süreçte yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir.

Din ile devletin ayrılması lâzım geldiğini müdafaa edenler, dinin, insanların münhasıran iç âlemini ilgilendiren bir şey olduğunu savunanlar, dinin yeri kalptir ve kalbe müdahale doğru değildir diyenler, XVII-XVIII. yüzyıllarda dünyevî nizamın tesis ve idamesinde en meşrû unsurun din değil, akıl ve irade olacağını ifade ederek akıl ve iradeyi hâkim kılmaktan başka bir çare olamayacağını düşünenler (Arsel 1959, s. 167-168) aslında dini günlük yaşamın ve sosyal hayatın içinden çıkarmayı düşünenlerdir. Bu düşünce ve ifadeler de her gelişmeyi Avrupa kaynaklı zanneden, her şeyi Fransız İhtilaline bağlayan Avrupai bakış açısıyla söylenmiş sözlerdir.

Arsel (1959, s. 170-171) din ve devlet ayrılığının modern demokrasiler için temel taşı vazifesini gördüğünü, devletin din işlerine karışmamasını; din tedrisatını mecburî kılmaması ve hatta ihtiyarî mahiyette olsa dahi devlet mekteplerinde din dersleri ihdas etmemesi, dinî teşekkül ve grupların faaliyetlerine, ister aleni ister gizli hiçbir şekilde iştirak veya müdahale etmemesi olarak ifade etmektedir. Ancak bu düşünce kabul edilemez. Devletin din ile ilgili her şeyi

gündeminden çıkarması hem yanlış hem de tehlikelidir. Gerçek ve doğru dini bilgi devlet eliyle okullarda öğretilmezse nerede öğretilecek ve öğretilecektir? Toplum fertleri inandığı dinin esaslarını doğru şekilde kimden ya da kimlerden öğrenecektir? Eğer devlet okullarında dini bilgiler verilmezse, dini ihtiyacını gidermek isteyen fertler, bilmeden sapkın ve devlet düşmanı olan yerlere müracaat edebilecektir. Bu durum da devlet ve toplum için zararlıdır ve tehlikelidir. Doğru dini bilgiyi devlet okullarında öğrenmeyenler, yanlış dini bilgi ile yanlış yönlendirmelere maruz kalabilmektedir. Halk, din adı altında kandırılmaya açık hale gelmiş olmaktadır. Bu bağlamda Türk İslam dünyasında ortaya çıkan XI.yüzyılda Haşhaşîler, XIII.yüzyılda Babaîler ve XXI.yüzyılda FETÖ terör örgütlerinin din kisvesi altında toplumu kandıran sapık fırkalar olduğu unutulmamalıdır. Din ile insanların en kolay şekilde kandırıldıkları bilinen bir gerçektir. Devletin iyiliği emretmek kötülüğü yasaklamak gibi bir görevi olmamakla birlikte, Sambur'un (2014, s. 64) görüşünün aksine devletin dinden sapma olarak gördüğü davranışları engelleme görevi vardır. Devletin toplumsal huzur ve barış için sapkın düşüncelere ve aşırılıklara engel olmak vazifesi vardır. Yani devlet, dini referans olarak kullanan, zamanla sapkınlık haline dönüşen ve devlet için tehlike arzeden durumları gelişmeleri görmekle ve tedbir almakla yükümlüdür. Aksi halde tarihi süreçte pek çok örneği görüldüğü gibi din referanslı devlet yönetimini ele geçirme faaliyetleri ortaya çıkmakta, devlet ve toplum tehlikeye düşmektedir.

Nitekim dini eğitimin devlet tarafından bizzat verilmesinin önemini bilen Mustafa Kemal Atatürk, devletin her bir vatandaşının dinini, diyanetini öğrenmek mecburiyetinde olduğunu ifade etmiş ve bunun yerinin de okul olduğunu belirtmiştir. İzmir'de 31 Ocak 1923'de halka hitap ederken; din eğitiminin gereğine ve önemine işaret etmiş ve din eğitiminin verileceği yer olarak da devlet okullarını göstermiş; "...her fert dinini, din duygusunu, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır; orası da mekteptir" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 94; Şimşek, 2011, s. 227) demiştir. Atatürk, din eğitiminin devletin kontrolü altında, modern yöntemlerle verilmesine ve diğer derslerle aynı haklara sahip olmasına işaret etmiş, genel eğitim-öğretim içerisinde din eğitimine de yer verilmesinin gereğini ve önemini çok açık ve net olarak belirtmiştir (Tosun, 2005, s. 154-155; Şimşek, 2011, s. 228). Toplum bireylerden oluştuğuna, devlet de toplumların sosyolojik özeti veya toplumu ifade eden hükmî şahsiyet olduğuna göre, devlet vatandaşlarının sağlık, ulaşım, iletişim, adalet, ekonomik ve güvenlik ihtiyaçları gibi dini ihtiyaçlarını da dikkate almalı, önemsemelidir. Dini eğitim ve öğretim de devlet eliyle gerçekleştirilmelidir.

Hatta Mustafa Kemal Atatürk, Fransız yazar Maurice Pernot'ya 29 Ekim 1923 tarihinde verdiği demecinde; “Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliğiyle dindar olmalıdır demek istiyorum...” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, s. 93) sözleriyle Türk milletine daha dindar olmayı ve gerçek dine (İslâm'a) sıkı sıkı sarılmayı öğütlemiştir (Şimşek, 2011, s. 225). Atatürk, devlet yöneticilerini de içine alan millet ifadesini özenle seçip kullanmıştır. Atatürk'ün bu ifadeleri, Türk toplumunun dindar olması için yöneticilere de sorumluluk, diğer bir ifade ile devlete din işlerinde etkin olma görevi yüklemektedir. Şüphesiz devlet yöneticilerinin dindar olması, yani ilâhî emirleri daha iyi bilmesi de, aşırılıklardan ve zulümden uzak politika uygulamalarına, adalet ve hukuku esas alan bir yönetim icra etmelerine olumlu katkı sağlayacaktır.

Arsel, “devlet, din sahasının tamamıyla dışında kalmış olup her vatandaşı için vicdan hürriyetini sağlamakla vazifelidir” ve “din ve devlet işlerindeki mutlak ayrılık anlayışı sayesinde ki, bir cemiyette demokrasi var olabilir” (Arsel, 1959, s. 171) demektedir. Evet, devlet her bir vatandaşının vicdan hürriyetini sağlamakla vazifelidir. Ancak Arsel'in, “din ve devlet işlerinde mutlak ayrılık anlayışı” olursa o zaman toplumda demokrasinin var olabileceğini ifadesi sorunludur. Bir toplumda demokrasinin var olabilmesini devlet ile dinin ayrı olması şartına bağlamak büyük bir hatadır. Çünkü din, demokrasiyi engelleyen bir kurum değildir. Bunun delili ve en güzel örneği Medine İslâm devletidir. Dört Halife dönemi ve sonrasında tarih sahnesinde yeralan Türk İslam devletleridir. Dayanağı din olan devletler, diğer bir ifade ile devlet ile dinin ayrı olmadığı devletler, yeryüzüne insanlık, barış ve huzur getirmiştir. İslâm dini hiçbir zaman hiçbir şekilde demokratik düşünceye ve gelişmeye engel olmamıştır. Arsel'in bu iddiası ancak İslâm dışındaki hak ve hakikatten uzak dinleri esas alan devletler için geçerli bir önerme ve ifade olabilir.

Hıristiyanlıktan farklı olarak İslâm dininin özgür düşünceye ve fen-teknik alanlarında ilerlemeye engel olmadığını iyi bilen Mustafa Kemal Atatürk, 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii'nde verdiği hutbede "Ey millet... dinimiz akla, mantığa, gerçeğe tamamen uyuyor ve uygun düşüyor" dediği gibi, Fransız yazar Maurice Pernot'a 29 Ekim 1923 tarihinde verdiği demecinde de; “dinimiz; bilince ters, ilerlemeye engel hiçbir şey ihtiva etmiyor” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 98; III, s. 93; Şimşek, 2011, s. 225) demiştir. Evet, Arsel'in (1959, s. 171) dediği gibi; din ve devlet ayrılığı esası dine karşı düşmanlık veya dinsizlik anlamına gelmez. Ama dinin toplum hayatının her safhasında olabileceği manasına da gelmez. Toplumunu oluşturan fertlerin inanç ve duygularından soyutlanarak bir nevi robot gibi hareket etmeleri mümkün

değildir. Çalışan bir birey mesai saatleri içinde de dininin emirlerini yerine getirebilmelidir. Bu sebeple din devlet ayrılığı nazariyesi ile toplumun dini kural ve kaidelerden uzak yaşamasını esas alan bir model önerilmemelidir.

Devlet ve din ayrılığı esası; ileri, olgun ve gelişmiş bir zihniyetin ifadesidir (Arsel, 1959, s. 177) önermesi de hatalıdır. İleri, olgun ve gelişmiş bir zihniyetin eseri olan İslam medeniyeti dikkatle incelenirse bu önermenin İslam toplumları için değil Orta Çağ zihniyetinden kurtulamamış Batı toplumları için söz konusu olduğu görülür. Ayrıca din ile devletin ayrı olmadığı zamanlarda insanların zihnen de psikolojik olarak da XX. yüzyıla göre insani olarak daha gelişmiş ve daha medeni olduğu anlaşılır. Yani Türk İslam toplumlarının medeni olabilmemesinin din devlet ayrılığı ile alakası yoktur, ama Orta Çağ Avrupası için vardır. Bu sebeple “devlet ve din ayrılığı esası; ileri, olgun ve gelişmiş bir zihniyetin ifadesidir” sözü olsa olsa Avrupa toplumları ve devletleri için söz konusu olabilir. Bütün devletlere ve milletlere teşmil edilmesi de yanlış olur.

Tarihin her döneminde dinin devlet ile olan ilişkisi iç içe geçmiş bir durum arz etmesine rağmen bu iki kurumu birbirinden ayırma teşebbüsü sekülerizm etkisinde ortaya çıkan bir düşünce olduğu, hatta seküler anlayışın temel var olma gerekçelerinin en önemlisi olduğu görülmektedir. Toplumların modernleştikçe dinden uzaklaşılacağı, modern bilim ve rasyonelleşmenin (akla uygun davranmanın) dinin irrasyonel (akıldışı) olduğunu ortaya koyacağı düşüncesi, objektif değil, ideolojik ve dogmatiktir (Hadden 2002, s. 134). İslâm'da din ve devlet birbirinden belki kurumsal olarak ayrı olmakla beraber, “birbirinden bağımsız” değildir ve bu durum asla Batılı anlamda bir laiklik değildir. Bu sebeple diğer dinlerden farklı bir yapıya sahip olan İslâmın ve diğer dinlerden farklı bir sosyal değişim ve gelişim sürecine sahip Müslümanların, Batılı norm ve teorilerle değil kendine özgü bilim teorileriyle incelenmesi ve ifade edilmesi gerekmektedir (Sarıkaya, 1997, s. 15). Bireysel yaşam tercihlerinde ve devlet icraatlarında siyaset ve din, çoğu zaman aynı düşüncenin davranışa dönüşen somut gerçekleri olmuştur. Dinin devletten ayrılması fikrini Batı dünyasının seküler yaşam tarzı ortaya çıkartmıştır. Din devlet ayrılığı her zaman her yerde aynı ölçütlerde gerçekleşmemiştir. Bu durum dinin sosyal yaşamın her noktasına nüfuz ettiği gerçeğini net bir şekilde ortaya koyduğu gibi, dinin devlet yönetimi içindeki ağırlığını ve değerini de ortaya koymaktadır. Özellikle Müslüman toplumlarda genel kabul gören pek çok kuralın din kaynaklı ve dini pratiklerin yaşam pratiklerine çokça karışmış

olması dini kaidelerin toplumu düzenleyen diğer kurallardan ayrıştırılmasını güçleştirmektedir (Yaman, 2022, s. 76). Bu bağlamda din ve devlet ilişkilerinde tam bir ayrışma her zaman mümkün olmamaktadır. Dünyevî ve uhrevî iktidar İslâm devletinde en başlarda bir kişide toplanmış iken sonraları ayrılmış, zamanla güç dengeleri değişkenlik göstermiştir (İmil, 2019, s. 386-387). Tarihi süreçte görülmektedir ki, din sadece bireyin ve toplumun sosyal yaşamında değil, devleti yöneten erklerin uygulamalarıyla devletlerin de siyasal yaşamında yer edinmiştir. Başka bir ifadeyle /ya da tam tersi olarak; siyasal iradeler ancak toplumun dini değerlerine ve anlayışına uygun olarak şekillendiği ölçüde meşrûluk kazanmışlardır. Yani toplum kendi dini değerlerine göre hareket eden yönetim erkini meşrû görerek onaylamış ve ona koşulsuz itaat etmiştir. Yönetim erki ise yaptığı her iş ve eylemi dini ritüellere göre yaparak / ya da uygun göstererek, konumunu muhafaza etmiştir (Bolat & Ayaz, 2021, s. 38).

Sonuç

İnsanların tutkuları ve hırsları bir sınırlama olmadığı takdirde kanunları ihlal edebilme potansiyeline sahiptir. Bu sebeple insanların davranışlarını sınırlayıcı ve düzeni sağlayıcı bir otorite olarak devlete ihtiyaç duyulmuştur. Devletin kanunlar ile gerçekleştirdiğini din, bireylerin vicdanlarına koyduğu prensipler ile yapmaktadır. Din de devlet de toplumsal huzur ve mutluluğu esas almaktadır. Bu noktada din ile devletin amaçlarında benzerlik söz konusudur. Bundan başka bütün toplumlarda sosyal hayatı düzenleyen en temel iki kurumdan biri din diğeri devlettir.

Devletin varlığında veya yokluğunda insanların kendi kendilerini kontrol etmeleri din sayesinde mümkün olabilmektedir. Dini kuralların yaşanmadığı yerde keyfilikler söz konudur. Din, bireysel ve toplumsal bir kontrol aracıdır, özellikle bireysel özdenetimin temel esasıdır. Devlet idaresinde yetkili olanlar da insan olmaları hasebiyle güç zehirlenmesi yaşayabilmektedir. Bu durum tegallüb (zorbalık) esasına dayanan bir idari yapıyı ortaya çıkarabilmektedir. Dolayısıyla yönetenleri de taşkınlıktan ve sınırsızlıktan koruyacak bir otoriteye ihtiyaç vardır. Kanunlar bu noktada yetersiz kalabilmektedir. Bu noktada din en etkin otorite olarak görünmektedir. Devlet başkanının kâinatta bir üstün güç ve kudret sahibinin varlığına inancı, ona dini bir yükümlülük de getirmektedir. Bu durum devlet başkanının uygulamalarında ölçülü ve dikkatli olmasını gerektirmektedir. Devletin siyasî, askerî ve ekonomik gücünü elinde bulduranların güç zehirlenmesi yaşamaması, bu fena haslete kapılmamaları için din otoritesine gerek duyulmaktadır. Dinden soyutlanmış bir devletin dini inançtan uzak bir devlet başkanının bunu yapabilmesi çok zordur. Bu bağlamda din ve devletin ikiz kardeş olduğu nazariyesi; devlet yöneticilerindeki askerî ve ekonomik gücün halk üzerinde zorbalığı dönüşmesinin önüne

geçilmesine yönelik düşünce olarak da değerlendirilebilir. Dinin etkin olmadığı devlette sosyal adaletsizlik söz konusu olabilmektedir. Fazilet ve meziyet sahiplerinin yönetici olduğu, ahlâkî erdemleri esas alan bir toplumda din devlet birlikteliği idealin gerçekleşmesini kolaylaştırmaktadır. Bu sebeple din devlet kardeşir nazariyesi, devletin çıkartacağı kanun ve yönetmeliklerde ve kurumların hizmet misyonunda sadece maddî değerlerin yer almaması, maddî değerlerin tek başına hâkim güç olarak etkin olmaması için ifade edilmiş olsa gerektir. Bundan başka din devlet kardeşir nazariyesinin ifade edilmesi siyasî manada İslâmî yönetim geleneği oluşturma çabaları olarak da değerlendirilmemelidir. Bu nazariyenin kabul edilmemesini de siyasî manada İslâmî bir yönetim biçimi oluşturmayı mümkün görmemek ya da istememek için ortaya konulan fikirler olarak düşünmemelidir. Bu nazariyenin tatbik edilmesi elbette zordur. Nitekim tek bir şahıs üzerinden tatbiki VII. yüzyılın ilk yarısından bir müddet sonra ideal manada mümkün olamamıştır. Bu durum hem dini önderlik hem de devlet başkanlığı yapabilme yeteneğine muktedir bir şahıs bulunmamasından kaynaklanmıştır. Dinî ve dünyevî işleri iyi bilen, yönetim kabiliyetine sahip şahıslara toplumlar nadiren sahip olabilmişlerdir. Dolayısıyla bu nazariye zaman zaman teoriden ibaret kalmıştır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren olaylara bakış açısı ve değerlendirmelerde başlayan değişim de, zaman içerisinde din devlet ayrılığı düşüncesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Zaten Batı’da hiçbir zaman din ile devlet bir arada olmamıştır, olamamıştır. Çünkü Hıristiyanlık kendi devletini kurmamış, kuramamıştır. İslâmiyet ise kendi devletini kurmuştur. Bu sebeple Müslüman toplumlar ile Müslüman olmayan toplumlar aynı düşünülmemeli, biri için çok uygun olan durumun diğeri için de uygun olacağı zannedilmemelidir. Elbette din ile devletin işlevsel olarak farklılıkları da benzerlikleri de bulunmaktadır. Din evrenseldir, devlet evrensel değildir, sınırlıdır. Din kutsaldır, ancak hiçbir devlet kutsal değildir. Dinin; iman ve ibadet boyutları vardır. Devletin iman ve ibadet boyutu yoktur. Dinin ahlâk kuralları vardır, devletin ise ahlâkî kurallar içeren kanunları vardır. Din ahlâklı olmayı, devlet, kanunlara uymayı emretmektedir. Din, bireylerin “iyi Müslüman” olmasını emretmekte, devlet, bireylerin “iyi insan” olmasını sağlamaya çalışmaktadır. Din, kötü söz ve davranışları yasaklamaktadır. Devlet de toplumsal iyilik için kötülükleri yok etmeye çalışmaktadır. Din adaleti emretmekte, devlet de adaleti tesis etmek için gayret etmektedir. Din de devlet de insan haklarına hatta hayvan haklarına riayet edilmesini istemektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, din ile devletin birey ve toplumdan beklentileri arasındaki farklılıklar ve

benzerlikler birlikte değerlendirildiğinde, İslâm dininin emirleri ile sosyal-hukuk devletinin kanunları benzerlikler içermektedir. Bu durumda din ve devletin, birbirine destek olan ve toplumsal huzuru sağlayan kurumlar olduğu ortaya çıkmaktadır.

Din devlete temel olmakta, devlet de dini korumaktadır Çünkü koruyucusu olmayan kaybolmaya, temelleri olmayan da yıkılıp yok olmaya mahkûmdur. Bu sebeple “din ü devlet, mülk ü millet” denilmiştir. Devlete din izafe olunamama, yani devletin dininin olmaması düşüncesi yanlıştır. Çünkü devlet toplumu temsil etmektedir. Devletin dini ile maksat, devleti oluşturan bireylerin çoğunluğunun dinidir. Devlete din izafe edilmesi, diğer bir ifadeyle devletin dininin olması, çeşitli dinlere mensup vatandaşları arasında bir ayırım ve kayırma yapacağı anlamına gelmemektedir. Nitekim farklı ırk ve dinden olan bireyler Türk İslâm devleti vatandaşı olarak tarihin hiç bir anında gayr-i insani bir ayırım ve ayrıştırmaya tabi tutulmadan, ikinci-üçüncü sınıf insan muamelesine maruz kalmadan asırlarca bir arada yaşamışlardır.

Din hayatın içinde, hatta tam ortasındadır. Bu sebeple dini inancı hayatın içinden çıkartıp atmak mümkün değildir. Din ile sosyal yaşamın birbirinden ayrı ve farklı olduğunu zannedenler büyük bir yanılğı içindedir. Dinin sadece ve sadece “bir vicdan meselesi” olduğu iddiası, dini inancın birey ve toplum hayatından çıkartılması amacıyla ortaya atılan bir düşüncedir. Çünkü din, sadece inanmak ve iman etmek değildir. Hiçbir din müntesiplerinden inandık kabul ettik deyip emirlerinin uygulamaya konulmamasını kabul etmez. Özellikle de İslâm dini vicdanlarda hapsedilmeyi asla kabul etmez. Dini inanç, inanılanın yaşamda uygulanmasıdır. Toplum hayatının katl, zina, hırsızlık, kumar, içki gibi pek çok kötü hasletlerden korunması için sadece modern dünyanın hukuk kuralları ya da hapis cezası yeterli gelmemektedir ve yeterli olmadığı da zaman zaman görülmektedir. Demek kanunlardan başka insanların vicdanlarına etki ederek kötü söz ve davranışlarda bulunulmasını engelleyecek başka bir güce daha ihtiyaç vardır, bu güç de dindir. Bu noktada dinin görmez gelinilemez etkin bir güç, birey ve toplum için ne kadar önemli olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

Adalıoğlu, H. H. (2018). Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 43, 313-324.

Ağaoğulları, M. A., & Köker, L. (1998). *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. İmge Kitabevi.

Ammara, M. (1991). *Laiklikle Dinî Fanatizm Arasında İslâm Devleti*. (Çev. A. Karababa & S. Barlak). Endülüs Yayınevi.

Arsel, İ. (1959). Din ve Devlet Ayrılığı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16 (1), 166-177.

Atatürk, M. K. (1997). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III. (Derl. N. Arsan, S. Borak, U. Kocatürk). Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Atar, F. (1999). *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Augustinus, S. (1973). *Tanrı Devletinden Seçmeler*. (Çev. M. Tunçay). Batı Siyasal Düşünüşünden Seçmeler. Sinan Yayınları.

Awa, M. S. (1980). *On The Political System of the Islamic State*. Indiana.

Aydın, M. (2012). *Dinler Tarihine Giriş*. Literatürk.

Aygen, M. (2019). Din, Devlet ve Siyaset İlişkisi Üzerine. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 (18), 516-536.

Barbier, M. (1999). *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. (Çev. Ö. Gözel). Kaktüs Yayınları.

Bolat, B. & Ayaz, R. (2021). Din-Devlet İlişkileri Ekseninde Siyasal Meşrûiyetin Dinsel Kökeni. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25, 17-44.

Canatan, K. (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak “Siyasetname” Büyük Devlet Adamı Nizâmülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine. *Turkish Studies*, 4/7, 194-220.

Coşkun, Ö. (2016). Türk Yönetim Sistemi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *The Journal of International Lingual, Social and Education Sciences*, 2 (2), 126-133.

Cox, J. L. (2004). *Kutsalı İfade Etmek*. (Çev. F. Aydın). İz Yayıncılık.

Çağrı, M. (2003). Mâverdî'de Siyaset Ahlâkı. *İslâmiyat*, 6 (1), 71-92.

Çelik, N. (2018). Değişen Devlet Algısı: Toplumsallıktan Bireyselliğe. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, (1), 60-78.

Çifçi O. Z. (2012). Mâverdî Düşüncesinde Din-Devlet İlişkisi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 81-99.

Çifçi Z. & Erdem, H. (2013). İslâm Siyasetinde Din ve Devlet İlişkisi. *İSTEM*, 11 (22), 117-129.

Daver, B. (1968). *Siyaset Bilimine Giriş*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Davis, W. (2004), Din Sosyolojisi. (Çev. İ. Çapcıoğlu). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (2), 291-307.

Duman, F. (2006). *Din ve Siyaset, Siyaset*. Lotus Yayınevi.

Er, İ. (1998). *Din Sosyolojisi*. Akçağ Yayınları.

Fıglalı, E. R. (1997). Egemenlik Kimindir?. *Türkiye Günlüğü*, 45, 23-26.

Gazzâlî, (1971). *el-İktisad fi'l-İtikad (İtikad'da Orta Yol)*. (Çev. K. Işık). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Gazzâlî, (2005). *el-İktisad fi'l-İtikâd*. (Çev. H. Akın). Ahsen Yayınları.

Gazzâlî, (1974). *İhyâ-u Ulûmi'd-din*. (Çev. A. Serdaroğlu). Bedir Yayınları.

Gazzâlî, (1993). *Fedâihu'l-Bâtıniyye/El Mustazhiri, (Batıniligin İçyüzü)*. (Çev. A. İlhan). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gazzâlî, (2004). *Devlet Başkanına Öğütler; et-Tibrü'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk, İslâm Klasiklerinde Siyaset ve Yönetim*. (Çev. O. Arpaçukuru). İlke Yayınları.

Gazzâlî, (2016). *Tahrîrü's-sülûk fi tedbîri'l-mülûk*. (Çev. Ö. Kavak). Klasik Yayınları.

Goldziher. (2019). *İslâm Kültürü Araştırmaları*. (C. I). (Çev. C. Tunç). Otto Yayınları.

Goldziher. (2019). *İslâm Kültürü Araştırmaları*. (C. II). (Çev. M. Said Hatiboğlu). Otto Yayınları.

Günay, Ü. (1998). *Din Sosyolojisi*. İnsan Yayınları.

Gündüz, Ş. (2003). Maniheizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 27, ss. 575-577). TDV Yayınları.

Hadden, K. J. (2002). *Sekülerizmden Dönüş*. (Çev. A. Köse). *Sekülerizm Sorgulanıyor İçinde*, (s. 123-161). Ufuk Yayınları.

Hatiboğlu, M. S. (2017). *Hilafetin Kureyşliliği*. (6. B). Otto Yayınları.

İmıl, M. (2019). İktidar İlişkileri Çerçevesinde Din ve Devlet. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 13 (27), 384-404.

İbnü'l-Mukaffa, (2018). *İslâm Siyaset Üslûbu*. (Çev. V. Akyüz). (3. b). Dergâh Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1989). Alparslan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C.2, ss. 526-530). TDV Yayınları.

Karakaş, N. (2007). *Gazzâlî'de Din Devlet İlişkisi*. [Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Yök Tez.

Korkmaz, F. (1995). *Gazzâlî'de Devlet*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. Kültür Bakanlığı Yayını.

Köymen, M. A. (2017). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. (C. II). 5. B). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kutluer, İ. (2000). İbnü'l-Mukaffa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 21, ss.134-1379). TDV Yayınları.

Küçük, A., Tümer, G., Küçük M. A. (2016). *Dinler Tarihi*. Berikan Yayınevi.

Lapidus, İ. M. (2011). Erken İslam Toplumunun Gelişiminde Din ve Devlet Ayırımı. *Tarih Okulu Dergisi*, (IX), 141-168.

Marx, K. (1971). *Marx'ın Toplum Kuramı*. (Çev. Ö. Ozankaya). Doğan Yayınları.

Marx, K. (1997). *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*. (Çev. K. Somer). Sol Yayınları.

Mâverdî, (2003). *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cilü'z-Zafer fi Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk*. (Çev. M. Ali Kaya). İlke Yayıncılık.

Mâverdî, (2019). *Dürerü's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk*. (Haz. A. Arı). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.

Menekşe, Ö. (2005). İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5 (2), 193-211.

Merçil, E. (1992). Büveyhîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 6, ss. 496-500). TDV Yayınları.

Nizâmülmülk, (2013). *Siyasetname*. (Çev. M. Taha Ayar). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ocak, A. Y. (2017). *Selçuklular Osmanlılar ve İslâm: Tespitler Problemler Öneriler*. Timaş Yayınları.

Ocak, A. Y. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm*. Alfa Yayınları.

Olguner, F. (1994). Eflâtun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 10, ss. 469-476). TDV Yayınları.

Olguner, F. (2001). Din ve Devlet, Siyaset ve Siyasî Rejim Meseleleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 29-58.

Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1105-1118)*. Türk Tarih Kurumu Yayını.

Özkan, M. (2015). *Emevîler Döneminde İktidar- Ulemâ İlişkisi*. Ankara Okulu Yayınları.

Özyörük, M. (1959). *Hukuka Giriş*. Ege Matbaası.

Pfefferman, H. (2019). Rönesans Papalarının Türklerle İş Birliği. (Çev. K. Beydilli). İstanbul Yayınları.

Platon, (1980). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu & M. A. Cimcoz). Remzi Kitabevi.

Polat, F. (2002). Din-Devlet İlişkisi ve Diyanet. *Ekev Akademi Dergisi*, 6 (10), 119-128.

Sambur, B. (2014). Devletsiz ve Siyasetsiz Din Mümkün mü?, *Liberal Düşünce*, 19 (75), 59-64.

Sarıkaya, M. S. (1997). Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki Mesele: İdarî Sistem, Devlet Reisine İtaat. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 11-34.

Sesli M. (2021). Devlet, Toplum ve Din Çerçevesinde Türk Yönetim Geleneği Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Enderun Dergisi*, 5 (2), 209-224.

Şeker, K. (2008). *Gazzâlî de Siyaset Düşüncesi*. Yayınlanmış [Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi]. Yök Tez.

Şimşek, E. (2011). Atatürk'ün Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 45, 219-233.

Thompson, L. (2004). *Odaktaki Sosyoloji - Din Sosyolojisine Giriş*. (Çev. B. Zakir Çoban). Birey Yayınları.

Tocqueville, A, D. (1994). *Amerika'da Demokrasi*. (Çev. İ. Sezal & F. Dilber). Yetkin Yayınevi.

Tosun, C. (2005). Türkiye Cumhuriyeti'nin Laiklik ve Din Öğretimi Tecrübesi. *Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı (7-9 Nisan 2005 Malatya)*, (ss.142-161). İnönü Üniversitesi Matbaası.

Turan, O. (2016). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Ötüken Yayınları.

Turan, O. (2017). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Ötüken Yayınları.

Turtûşî, (1995). *Sirâcu'l-Mülûk Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair*. (Haz. S. Aykut). İnsan Yayınları.

Uçar, Ş. (1996). *Tarih Felsefesi Açısından İslâm'da Mülk ve Hilafet*. İz Yayıncılık.

Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. Milli Eğitim Basımevi.

Wellhausen, J. (2020). *Arap Devleti ve Çöküşü*. (Çev. F. Işıltan). İlav Yayınları.

Yakıt, İ. (2016). Türk-İslâm Düşüncesinde Devlet Kavramı. *I. Türk İslâm Siyasî Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı* (içinde 1-12), (Edit. M. Akıncı & G. Nur Şafak). Eğitimci Kamu Çalışanları Sendikası Yayını.

Yam, F. C. (2021). İlişkisel Kültürel Kuram ve Kavramlarının Türk Kültürü Açısından Değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41 (1), 477-495.

Yaman, H. (2022). Din ve Siyasetin Yorumlanmasında Söylemin Ayrıştırılamazlığı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 73-87.

Yumni, S. (1994). *İslâm Sosyolojisine Giriş*. Turan Kültür Vakfı Yayını.

Yücekök, A. N. (1987). *Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.